

RODINA, MANŽELSTVÍ A OSOBNÍ ŽIVOT

Jedním z hlavních témat této knihy je změna. Žijeme v nepředvídatelném a složitém světě, který se nám mění před očima. Ať se nám to líbí nebo ne, musíme se vyrovnávat s novými příležitostmi i riziky, která nám takový svět přináší. Tyto změny se týkají i našeho osobního a citového života.

Ústředním tématem našeho osobního života jsou dnes „vztahy“. V běžné anglické otázce „jak se daří vašemu vztahu?“ (how is your relationship going?) jde většinou o vztah milostný. Stále více však hovoříme i o vztazích s rodiči, přáteli a dalšími lidmi; o citových vazbách, blízkosti a důvěře. Výsledkem je výrazná proměna našeho citového a osobního života.

Ať se těmto změnám bráníme nebo ne, už sama skutečnost, že jsme nuceni o nich často přemýšlet, svědčí o jejich zásadním významu. Vztah je totiž *aktivní záležitostí*; musí se na něm *pracovat*. Má-li přetrvat, musíme získat důvěru druhé osoby. Těmito atributy se dnes vyznačuje většina vztahů mileneckých, ale i manželství.

Zmíněný vývoj v naší intimní sféře můžeme pochopit jen tehdy, jestliže budeme vědět něco o tom, jak lidé žili v minulosti. Proto se v této kapitole nejdříve podíváme na historii rodiny a manželství; teprve pak se pokusíme o analýzu právě probíhajících změn.

KLÍČOVÉ POJMY

Definujme si nyní některé základní pojmy, s nimiž budeme pracovat - rodinu, příbuzenství a manželství. Rodina představuje skupinu osob přímo spjatých příbuzenskými vztahy, jejíž dospělí členové jsou odpovědní za výchovu dětí. Příbuzenství je vztah mezi jedinci, jenž vzniká buďto sňatkem, anebo pokrevními vazbami v otcovské a mateřské linii. Manželství můžeme definovat jako sociálně akceptovaný a posvěcený sexuální svazek mezi dvěma dospělými jedinci. Sňatkem dvou partnerů se stávají příbuznými nejen oni sami, ale i jejich rodiče, sourozenci a další pokrevní příbuzní každého z nich. Vždy se rozlišuje mezi rodinou a širším příbuzenstvím.

Prakticky ve všech společnostech se můžeme setkat s typem rodiny, kterou sociologové a antropologové označují jako rodinu nukleárního typu. Ta se skládá z dospělých manželů a jejich vlastních či adoptivních dětí žijících ve stejné domácnosti. Ve většině tradičních společností byla nukleární rodina více či méně integrována do širších příbuzenských vztahů. Pokud v jedné domácnosti žijí kromě obou rodičů a jejich dětí i další blízcí příbuzní, hovoříme o rozšířené rodině. Její součástí mohou být prarodiče, bratři a sestry se svými manželskými partnery, tety, synovci apod.

V západním světě je manželství - a tedy i rodina - spojeno s monogamií. Naše zákony nepřipouštějí, aby jeden muž nebo žena měli několik manželských partnerů současně. Tento stav však ve světě není zdaleka normou. George Murdock ve své slavné studii, v níž analyzoval několik set současných kultur, dospěl k závěru, že přes 80 procent z nich připouští polygamii, tj. manželský vztah s více než jednou partnerkou či partnerem (Murdock, 1949). Existují dva typy polygamie: poly-gynie čili mnohoženství a daleko vzácnější poly-andrie čili mnohomužství.

RODINA V MINULOSTI

Sociologové se dříve domnívali, že v předmoderní době převládaly v západní Evropě rodiny rozšířeného typu. Novější výzkumy však ukazují, že tento názor byl nesprávný a že se v evropských podmínkách už dlouho vyskytují převážně rodiny nukleární. Před nástupem moderní doby byly sice rodiny v průměru větší než dnes, ale rozdíl není tak velký, jak se někdy traduje. Například v Anglii od 17. do 19. století čítala průměrná domácnost 4,75 osob; dnešní průměr ve Velké Británii činí 3,04 osoby. Starší údaj však zahrnuje i domácí služebnictvo, takže skutečný rozdíl ve velikosti rodiny není příliš velký. Rozšířené rodiny

sehrávaly významnější roli ve východní Evropě a v Asii.

Až do počátku moderní doby musely děti často už od sedmi nebo osmi let pracovat - pomáhat rodičům na poli. Ty z nich, jimž nebylo určeno pokračovat v práci rodičů, odcházely často už v mladém věku z domova, aby posluhovaly v jiných domácnostech nebo se vyučily řemeslu. Po odchodu z domova se s rodiči setkávaly už jen zřídka.

Přes dnešní vysokou rozvodovost lze říci, že rodinné svazky v minulosti často trvaly ještě kratší dobu než v moderním světě. Úmrtnost ve všech věkových kategoriích byla nesrovnatelně vyšší. Čtvrtina i více dětí v Evropě se ještě na počátku moderní doby nedoživala jednoho roku, zatímco dnes jich umírá před dovršením prvního roku života méně než jedno procento. Také ženy velice často umíraly při porodu. Smrt dětí nebo jednoho či obou manželů mnohdy vedly k zániku či rozptýlení rodiny.

Vývoj rodinného života

Lawrence Stone, který se zabýval historickou sociologií, sledoval vývoj rodinného života v Evropě od tradičních forem až po moderní. V období od 16. do 19. století rozlišil Stone tři fáze. V první fázi převládaly nukleární rodiny žijící v poměrně malých domácnostech, ale současně udržující úzké vztahy se svou komunitou včetně příbuzných. Tato rodina nebyla zřetelně vymezena vůči oba jako takové a (alespoň podle Stonea, s nímž však někteří historici nesouhlasí) nebyla pro své členy ani středobodem citových vztahů a závislostí- Prožitek citové blízkosti, který dnes spojujeme s rodinným životem, tehdy nebyl normou a lidé o něj am neusilovali. Pohlavní styk v manželství byl považován spíše za nutnost sloužící ke zplození dítěte než za zdroj potěšení či rozkoše.

Právo jedince na svobodnou volbu partnera i jiných aspektů rodinného života bylo podřízeno zájmům rodičů, jiných příbuzných nebo celé obce. Erotická či romantická láska byla někdy opěvována a podporována v aristokratických kruzích, ale mimo ně ji moralisté a teologové považovali spíše za jakousi nemoc. Jak uvádí Stone, byla rodina této doby „navenek otevřenou, málo prestižní, neemotivní a autoritářskou institucí... Navíc obvykle neměla příliš dlouhého trvání, neboť často zanikala smrtí jednoho z partnerů nebo časným odchodem dětí z domova" (Stone, 1977).

Druhá, přechodná forma se vyskytovala od první poloviny 17. do počátku 18. století. Přestože existovala převážně jen ve vyšších vrstvách, měla značný význam, neboť se její zásady posléze rozšířily takřka do celé společnosti. Nukleární rodina se stala zřetelněji vymezenou jednotkou; rodinné vztahy se výrazněji odlišily od vazeb k ostatním příbuzným či sousedům. Rostoucí důraz byl kladen na mateřskou a rodičovskou lásku, ale současně se zvyšovaly i autoritativní pravomoci otce.

Ve třetí fázi se postupně vyvinul ten typ rodinného života, který známe ze současné západní společnosti: rodina spjatá úzkými citovými vazbami, která se ve své domácnosti těší značné míře soukromí a soustřeďuje se na výchovu dětí. Tento vývoj je provázen vzestupem citového individualismu, tj. vytvářením manželských vztahů na základě osobní volby, jež vychází z romantické lásky nebo sexuální přitažlivosti. Namísto mimomanželské sexuality jsou oslavovány sexuální aspekty manželství. V důsledku oddělení pracoviště a domova přestává být rodina místem výroby hmotných statků a stává se především místem jejich spotřeby.

John Boswell, kterého jsme citovali už v první kapitole, komentoval tento vývoj takto: „V předmoderní Evropě se manželství uzavíralo obvykle z majetkových důvodů, pak se týkalo především výchovy dětí a končilo láskou, lidé se většinou nebrali z lásky, ale mnohdy se mezi nimi láska časem vyvinula s tím, jak vedli společnou domácnost, vychovávali potomstvo a sdíleli životní zkušenosti. Takřka všechny dochované epitafy věnované zemřelým manželům či manželkám svědčí o hlubokém citu. Naproti tomu v dnešním západním světě začíná -manželství láskou, pokračuje výchovou dětí (jsou-li jaké) a končí - nezřídka - majetkovými spory v době, kdy je láska už dávno zapomenuta" (Boswell, ;99S.str.<i>).</i>

JAK SE MĚNÍ RODINA VE SVĚTĚ

V různých kulturách světa se nadále setkáváme s velmi rozličnými formami rodiny. V některých oblastech, například v odlehlejších částech Asie, Afriky a Oceánie, se dodnes zachovává tradiční rodina v takřka nezměněné podobě. Ve většině zemí však dochází k rozsáhlým změnám. Příčin je celá řada, ale některé lze považovat za obzvláště významné. Na prvním místě stojí šíření západní kultury a s ní i západní představy romantické lásky, která se objevuje v mnoha společnostech kde byla dříve neznámá. Další faktor představuje centralizace vládní moci v oblastech, které se donedávna skládaly z malých autonomních jednotek. Život jejich obyvatel je ovlivněn tím, že se stávají součástí celonárodního politického systému. Navíc se vlády aktivně snaží změnit tradiční způsoby chování. Například v Číně a Mongolsku se stát pokouší omezit populační růst tím, že zavádí programy na podporu menších rodin, plánovaného rodičovství, antikoncepce apod.

Ve světovém měřítku se proto projevuje tendence k osamostatnění rodin nukleárního typu, které se vyčleňují z rozšířených rodin a jiných příbuzenských systémů. Tuto skutečnost jako první dokumentoval před více než třiceti lety William J. Goode ve své knize *Světová revoluce ve vývoji rodiny* (World Revolution in Family Patterns, 1963) a výzkumy prováděné v následujících desetiletích ji potvrzují.

K nejvýznamnějším trendům, k nimž po celém světě dochází, patří:

1. Pokles významu rozšířených rodin a jiných příbuzenských skupin.
2. Všeobecná tendence ke svobodné volbě manželského partnera.
3. Více se uznává právo žen na rozhodování jak ve věci samotného sňatku, tak v rodinných záležitostech.
4. Ubývá příbuzenských sňatků.
5. Ve společnostech, které byly tradičně velmi restriktivní, se prosazuje větší míra sexuální svobody.
6. Všeobecně se rozšiřují také práva dítěte.

Bylo by jistě chybou tyto trendy přeceňovat nebo se domnívat, že už všude převládá rodina nukleárního typu. Ve většině kultur je stále ještě normou rozšířená rodina a přetrvávají tradiční formy rodinného života. Navíc všechny zmíněné změny probíhají na různých místech různou rychlostí. Někdy se setkáváme i s protichůdnými tendencemi, například na Filipínách, kde jedna studie prokázala větší zastoupení rozšířených rodin v městských oblastech než na okolním venkově! Tyto rozšířené rodiny přitom nebyly pouhým pokračováním tradice, ale vznikly jako nový fenomén v rámci migrace za pracovními příležitostmi: synovci a neteře využívali možnosti ubytování u svých městských příbuzných, s nimiž by na venkově stěží bydleli v jedné domácnosti..

RODINA A MANŽELSTVÍ V ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTI

Rodina v západní společnosti (například ve Velké Británii) se vyznačuje následujícími vlastnostmi:

1. Je monogamní, což je stanoveno zákonem. Vzhledem k vysoké rozvodovosti však lze současný západní model považovat spíše za sériovou monogamii: jedinec může za život vystřídat několik manželských partnerů, ale nesmí je mít současně. To se ovšem týká jen postavení zákonného manžela či manželky, a ne sexuální praxe, protože značné procento osob má i mimomanželské sexuální styky.
2. Manželství vychází z představy romantické lásky; dominuje citový individualismus. Předpokládá se, že podmínkou sňatku je vzájemná osobní přitažlivost a kompatibilita obou partnerů, která vede ke vzniku oboustranného citu. Romantická láska jako podmínka manželství je v naší kultuře „naturalizovaná“, tj. považována spíše za přirozenou součást lidské existence než za specifický produkt moderní kultury. Realita ovšem může být často odlišná od představ a důraz na osobní uspokojení v manželství vyvolává rostoucí očekávání,

kteřá mnohdy zůstávají nesplněna, což se mimo jiné odráží ve stále vyšší rozvodovosti.

3. Rodina je obvykle patrilineární a neolokální. Patrilinearita spočívá v tom, že děti dostávají jméno po otci a také majetek se obvykle dědí v mužské linii. (Mnohé společnosti ve světě jsou mairilineární - jméno a často i majetek se dědí „po přeslici Podstatou *neolokality* je to, že se nově vytvořený manželský pár stěhuje na nové místo, do nové domácnosti. Tato vlastnost však například u britských rodin neplatí absolutně. Mnohé rodiny, zejména v nižších vrstvách, se chovají matrilo-kálně - novomanželé se usazují v blízkosti nevěstinyých rodičů.

4. Rodina má nukleární charakter; typickou domácnost tvoří rodiče a jejich děti. To *však* neznamená, že by byla úplně izolována od ostatních příbuzenských svazků

Variabilita rodiny v západní společnosti

Podle Robena a Rhony Rapoportových „se dnes rodiny ocitají v přechodné fázi mezi společnostmi, v níž existovala jediná platná norma rodinného života, a pluralitním modelem, považujícím různorodost norem za legitimní, ba dokonce žádoucí“ (Rapoport a Rapoportová, 1982, str. 476}. Na podporu tohoto tvrzení uvádějí Rapoportovi pět typů variací; organizační, kulturní, třídní., variace životní dráhy a věkových skupin. Alternativní formy organizace rodin se týkají způsobu rozdělování domácích povinností mezi jednotlivé členy a vztahů k širšímu sociálnímu prostředí. Typickým příkladem je kontrast mezi „tradiční“ rodinou - muž jako živitel, žena hospodyně a rodinou dvou rovnocenných partnerů. Kulturní rozmanitost, která se projevuje v rodinných hodnotách a názorech, se například podstatně zvýšila nejen v důsledku přítomnosti etnických menšin, ale i pod vlivem různých hnutí, například feminismu. Trvají ovšem i třídní rozdíly mezi chudinou, kvalifikovaným dělnictvem a různými kategoriemi středních a vyšších vrstev, které se nadále promítají do struktury rodin. Zřejmé jsou také rozdíly plynoucí ze životní dráhy jedince. Někdo vyroste v úplné rodině a pak sám vstoupí do manželství (a případně se rozvede), zatímco druhý je vychován osamělou matkou, projde několika manželstvími a z každého z nich má děti.

Věkovými skupinami rozumíme jednotlivé generace v rodinách. Vazby mezi rodiči a prarodiči jsou dnes pravděpodobně slabší než v minulosti. Na druhé straně se dnes větší počet osob dožívá vysokého věku, takže mohou současně existovat hned tři blízké rodiny s manželskými páry tří generací.

Kulturní rozdíly: rodiny přistěhovalců

Jak už bylo řečeno, projevuje se dnes na evropské půdě značná kulturní rozmanitost, která plyne z přítomnosti řady etnických menšin (například přistěhovalců z karibské oblasti, Asie, Řecka a Itálie v dnešní Velké Británii).

Zcela specifický charakter mají rodiny jihoasijského původu, pocházející zejména z Indie, Pákistánu a Bangladěše. Na britském území vytvářeli títo přistěhovalci už od padesátých let komunity založené na náboženství, místě původu, kastách a především příbuzenství. Mnozí z nich s úžasem zjišťovali, že britští starousedlíci takřka vůbec neznají pojem rodinné věrnosti a cti. Snažili se udržet své rodiny pohromadě, ale naráželi na obtíže s bydlením. Velké staré domy totiž byly dostupné jen v zanedbaných čtvrtích a stěhování do lepšího obvykle znamenalo přechod do menších domů a rozdělení rozšířené rodiny.

Děti jihoasijských přistěhovalců narozené ve Velké Británii jsou dnes vystaveny působení dvou velmi odlišných kultur. Doma od nich rodiče očekávají nebo vyžadují, aby se podřizovali jejich autoritě a respektovali tradiční hodnoty rodinné soudržnosti a vzájemnosti. Naproti tomu v soutěživém a individualistickém prostředí britské školy se po nich požaduje, aby se snažily prosadit a vyniknout nad ostatní. Většina z nich organizuje svůj domácí a osobní život spíše podle pravidel etnické subkultury, k níž náleží, protože si cení tradičního rodinného života. Přesto se vliv západní kultury projevuje například v tom, že se mladí lidé - chlapci i dívky - dožadují podílu na rozhodování o svých budoucích manželských partnerech.

Pevnost asijské rodiny jak v emigraci, tak v Asii samotné, se stala v poslední době předmětem mnoha diskusí. Francis Fukuyama (1994) označuje důvěru a vzájemnou podporu, které asijské rodiny svým členům poskytují, za „sociální kapitál“. Podle jeho názoru je právě tento sociální kapitál jedním z hlavních faktorů podmiňujících výrazný ekonomický vzestup Tchajwanu, Hong Kongu nebo Singapuru.

Tradiční formy asijské rodiny se však ocitají pod tlakem i v samotné Východní Asii. V právě zmíněných zemích roste počet rozvodů a současně klesá porodnost. Ekonomický růst a postupující demokratizace vedou k rostoucímu individualismu a snahám o větší rovnost mezi muži a ženami.

Černošské rodiny v USA a Velké Británii

U britských rodin karibského původu se setkáváme se zcela jiným obrazem: ve věkové kategorii 20-44 let je daleko méně vdaných žen než mezi běloškami téhož věku. Obdobná situace je i u černošských rodin ve Spojených státech, kde tato skutečnost vyvolává zuřivé polemiky už od poloviny 60. let. Tehdy vzbouřil hladinu veřejného mínění svým průzkumem senátor Daniel Patrick Moynihan, jenž označil černošské rodiny za „nefunkční“, postižené „klubkem patologických jevů“ (Moynihan, 2965).

Rozdíl mezi bělošskými a černošskými rodinami se v USA od doby Moynihanova průzkumu ještě zvýraznil. V roce 1960 tvořily domácnosti, v jejichž čele stála matka, 21 procent černošské populace a pouhých osm procent bílé populace, zatímco v roce 1993 stouplo jejich zastoupení u bělochů na 26 procent a u černochů na plných 58! Afroameričané v tzv. vnitřních čtvrtích velkoměst nezaznamenali za posledních 20 let žádné výrazné zlepšení životních podmínek: většina musí vykonávat špatně placená zaměstnání anebo je dlouhodobě nezaměstnaná. Tato situace jistě nepřispívá ke kontinuitě manželských vztahů. Podobné faktory se zřejmě uplatňují také u černošských rodin v chudších čtvrtích Londýna a jiných velkých britských měst.

Na druhé straně však nelze situaci černošských rodin vidět pouze v negativním světle. Mezi karibskými přistěhovalci hrají významnou úlohu i vztahy k rozšířené rodině: na rozdíl od bělošských rodin nejsou tyto vazby zcela ve stínu manželského vztahu. Osamělá matka stojící v čele rodiny se může často spoléhat na podporu a pomoc svých příbuzných; taková rodina tudíž nemusí být nutně nestabilní. U černých Američanů žijí osamělé matky s dětmi daleko častěji pod jednou střechou s dalšími příbuznými, než je tomu u osamělých bílých matek.

ROZVOD V ZÁPADNÍ SPOLEČNOSTÍ

Růst rozvodovosti

Po řadu století bylo manželství na Západě považováno za prakticky nezrušitelné a rozvod byl povolen jen ve výjimečných případech. Dnes už jsou země, které rozvod nepovolují, v západním světě naprostými výjimkami (Malta, Irská republika). Dlouhou dobu existoval prakticky ve všech průmyslových zemích rozvod na základě žaloby. Aby se jeden z partnerů domohl rozvodu, musel druhého žalovat (pro kruté zacházení, opuštění partnera nebo nevěru). První rozvody bez výroku o vině, tj. po vzájemné dohodě, se objevily v právním řádu několika zemí teprve v polovině 60. let. Od té doby byly s různými obměnami prosazeny v mnoha západních státech (mj. ve Velké Británii v roce 1969).

Ve Velké Británii stoupala rozvodovost v letech 1960 až 1970 pravidelně o 9 procent za rok, takže se za jediné desetiletí zvýšila na dvojnásobek. Do roku 1972 se opět zdvojnásobila, neboť novelizovaný zákon o rozvodu z roku 1969 (jenž vstoupil v platnost o dva roky později) umožnil, aby byla rozvedena mnohá dávno „vyhaslé“ manželství. Od roku 1980 se sice rozvodovost poněkud stabilizovala, ale ve srovnání s kterýmkoli předchozím obdobím zůstává i nadále velice vysoká.

Rozvod a děti

Dopad rozvodu na děti závisí na mnoha faktorech: na jejich věku, na intenzitě předchozího konfliktu mezi rodiči i na tom, zda mají sourozence, prarodiče a další příbuzné. V dalším období ovlivňuje adaptaci dětí to, zda se nadále pravidelně vídají s oběma rodiči. Posouzení následků rozvodu je nesnadné, protože děti mohou trpět i dlouhodobě napjatými vztahy mezi rodiči, kteří se nerozvedou.

Výzkumy dokládají, že děti po rozvodu skutečně často emocionálně strádají. Příkladem může být studie 60 rozvedených párů a jejich dětí v kalifornském Marinu (1980). Děti byly poprvé kontaktovány v okamžiku, kdy bylo manželství rozvedeno, pak o půldruhého roku později a nakonec po plných pěti letech. Podle autorek studie prožívalo takřka všech 131 dětí období rozvodu jako výraznou emocionální zátěž. Děti předškolního věku byly zmatené a vystrašené: měly tendenci klást vinu za rozvod samy sobě. Starší děti chápaly motivaci rodičů lépe, ale často si dělaly velké starosti o svou budoucnost a dávaly najevo výrazný hněv. Na konci pětiletého období však autorky zjistily, že asi dvě třetiny dětí se víceméně úspěšně vyrovnávají se situací doma i se svými závazky mimo domov. Zbývající třetina zůstávala výrazně nespokojena se svým životem a podléhala depresím a pocitům osamělosti (Wallersteinová, Kellyová, 1980). 116 dětí z této skupiny bylo sledováno až do časné fáze dospělosti a zpovídáno ještě po deseti a po patnácti letech. Ukázalo se, že si do svých vlastních milostných vztahů přinášejí vzpomínky na rozvod rodičů a pocity, které se k němu vztahují. Téměř všichni tito mladí lidé měli pocit, že museli trpět za omyly rodičů. Není nijak překvapující, že většina z nich toužila po něčem, co se jejich rodičům nepodařilo uskutečnit, totiž po zdárném a pevném manželství založeném na lásce a věrnosti. Téměř polovina skupiny vstoupila do dospělosti jako „váhaví, nepříliš úspěšní a vnitřně nejistí nebo i rozhněvaní mladí muži a ženy“. Mnozí z nich sice sami uzavřeli manželství, ale nadále nesli rozvod rodičů jako břemeno. Nejlépe je přežívali ti, kteří se mohli opřít o vztah vzájemné podpory s jedním nebo oběma rodiči (Wallersteinová a Blakesleeová, 1989).

Srovnávací analýza dostupných materiálů o dopadech rozvodu na děti ve Velké Británii, USA a Austrálii, na Novém Zélandě a v dalších zemích nás opravňuje k určitým zobecněním. U dětí, jejichž rodiče se rozvedli, nacházíme určité rozdíly oproti dětem ze srovnatelných sociálních skupin. Statisticky vykazují nižší sebevědomí a horší školní výsledky, častější střídání zaměstnání v dospělosti a vyšší pravděpodobnost, že jejich vlastní manželství skončí rozvodem (Richards, 1995).

Přestože se tyto závěry opakovaně potvrzují, není jejich interpretace nijak jednoznačná. Mnoho dětí, jejichž rodiče se rozvedli, ve škole prospívá a nejeví žádné známky sníženého sebevědomí. A naopak, mnoho dětí vyrůstá s oběma rodiči, a přesto má nešťastné dětství a neúspěchy ve škole i v práci. Klíčovým problémem při interpretaci těchto výsledků je to, že dlouhodobé studie - jak vyplývá už z jejich definice - sledují následky rozvodů, k nimž došlo v minulosti. Postoj k rozvodům se však velmi rychle mění. Ještě před deseti lety představoval rozvod větší sociální stigma, než je tomu dnes. Kromě postojů okolí může mít významný vliv také sociální politika státu, dostupnost bytů a péče o děti i jiné faktory. Existují určité náznaky, že ve skandinávských zemích, kde byla vytvořena velmi spolehlivá sociální síť, mívají rozvody méně negativní důsledky než jinde; tyto závěry však nelze považovat za definitivní. Místo jednoduché otázky, zda dětem škodí rozvod, bychom se zřejmě měli snažit posoudit, co jim celkově přináší a o co je připravuje změna charakteru rodiny. Je pravděpodobné, že nezáleží jen na přítomnosti či nepřítomnosti Obou rodičů, ale též na náplni a stylu výchovy, kterou dítěti poskytují. Zdá se, že děti prospívají nejlépe, jsou-li milovány, jsou-li jejich rodiče zásadoví (ne však despotičtí) a citliví k jejich potřebám (Amato, 1993). Rozvod samozřejmě činí udržení tohoto stylu rodičovství obtížným - ale podobně neblaze působí na děti i rozhádání rodiče, kteří zůstávají spolu.

NÁSLEDNÁ MANŽELSTVÍ A ROLE NEVLASTNÍCH RODIČŮ

Při vstupu do druhého manželství jsou někteří lidé dosud velmi mladí a bezdětní. Často je však pravidlem, že jeden z partnerů nebo i oba přivádějí do druhého svazku děti z předchozího manželství, které budou žít pod jednou střechou s novým partnerem. U pozdějších následných manželství pak bývají děti mnohdy už odrostlé, takže do nové domácnosti své matky či otce nevstupují.

Z nového manželství se ovšem mohou narodit další děti. Navíc záleží i na předchozím stavu obou partnerů - zda jeden či oba byli předtím rozvedeni nebo ovdověli, nebo byl jeden z nich dosud svobodný (celkem existuje osm možných kombinací). Při zobecňování poznatku o následných manželstvích je proto nutno zachovávat značnou opatrnost, i když určité trendy stojí za zmínku.

Na počátku dvacátého století vstupovala naprostá většina snoubenců v evropských zemích do manželského svazku poprvé a v opačném případě šlo většinou o vdovy nebo vdovce. S počtem rozvodů začal ovšem stoupat i počet opakovaných sňatků. Asi 28 procent dnešních britských novomanželů jsou osoby, které už mají jedno manželství za sebou. Do 35 let jde valnou většinou o rozvedené; se stoupajícím věkem pak stoupá počet ovdovělých osob, které v kategorii nad 55 let nad rozvedenými převažují.

Může se to zdát zvláštní, ale statisticky vzato mají největší šanci se oženit či provdat právě ty osoby, které už jedním manželstvím prošly! U rozvedených lidí v kterékoli věkové kategorii existuje větší pravděpodobnost sňatku než u těch, kteří jsou v jejich věku dosud svobodní.

Muži jsou k uzavírání nových svazků ochotnější než ženy - znovu se ožení pět ze šesti rozvedených Britů, ale provdají se „jen“ tři čtvrtiny jejich ženských protějšků.

Přinejmenším statisticky jsou následná manželství méně úspěšná než první, neboť vykazují vyšší procento rozvodů. To ovšem neznamená, že by byla předem odsouzena k nezdaru. Lze předpokládat, že lidé, kteří se už jednou rozvedli, kladou na manželství vyšší nároky než druzí, a pokud se jejich očekávání nesplní, je pro ně méně obtížné rozvést se ještě jednou. Přitom je docela dobře možné, že druhá manželství, která vydrží, jsou v průměru šťastnější než první.

Nevlastní děti, nevlastní rodiče

Podle oficiálních statistik jsou za rodiny s nevlastními dětmi považovány jen ty, v nichž děti žijí pohromadě s nevlastními rodiči. V širším smyslu však můžeme do této kategorie zahrnout i všechny situace, kdy se osoba stává nevlastním rodičem dítěte, které sice nežije v téže domácnosti, ale pravidelně rodinu navštěvuje.

Dalším důležitým prvkem je osvojení (adopce) dítěte. Brenda Maddoxová odhaduje, že více než třetinu adopcí ve Spojených státech představuje osvojení nevlastního dítěte. Osvojení umožňuje nevlastnímu rodiči, aby do jisté míry kompenzoval chybějící biologickou vazbu tím, že veřejně prohlásí dítě za své. Adoptivní rodiče mají vůči svým dětem zákonem daná práva i povinnosti. Jiní nevlastní rodiče je nemají; proto jejich vztah s nevlastními dětmi obvykle závisí na trvání manželství. Ve většině evropských zemí zákony stanoví, že pokud vlastní rodič dítěte zemře nebo se partneři rozvedou, nemá nevlastní rodič nárok na svěření dítěte do péče. Například v případě smrti matky má nevlastní otec - byť se o dítě řadu let staral - z právního hlediska jen minimální šanci uspět proti biologickému otci, pokud ten projeví o svěření dítěte zájem.

V rodinách s nevlastními dětmi se často vyskytují problémy. Za prvé proto, že děti mají ve většině případů i vlastní rodiče (obvykle otce), který sice žije jinde, ale může mít na děti nadále značný vliv. Za druhé proto, že spolupráce mezi rozvedenými partnery často skřípe, zvláště když jeden nebo oba uzavřou nový sňatek. Představme si manželství, do kterého si oba partneři přinášejí po dvou potomcích. Pokud oba jejich bývalí partneři trvají na tom, aby je děti navštěvovaly ve stejnou dobu jako dosud, může být snaha o vytvoření nové rodiny

provázena velkými obtížemi. Může se například stát, že se všechny děti o víkendu prostě nesejdou.

Třetí příčina nesnází spočívá v tom, že děti z různých rodin mají často různé návyky' a představy o správném chování, což zvyšuje pravděpodobnost střetů. Jedna nevlastní matka popisuje své problémy, které nakonec vedly až k rozluce, následujícími slovy:

„Pořád máte pocit viny. Nemůžete udělat to, co byste normálně udělala se svým dítětem, a tak se cítíte provinile, ale když se normálně rozzlobíte, zase je vám to líto. Pořád se bojíte, abyste nebyla k tomu děcku nespravedlivá. Její táta a já jsme se nemohli shodnout: když jsem ji pokárala, tvrdil, že to ‚nezvládám‘, že mi ujíždějí nervy. A čím víc ji on nechával růst jako dříví v lese, tím víc se mu zdálo, že já to nezvládám... Chtěla jsem pro ni něco udělat, ale nedařilo se mi to, neuměla jsem si s tím poradit“ (Smithová, 1990, str. 42).

Vztah mezi nevlastním rodičem a nevlastním dítětem se neřídí žádnými všeobecně přijímanými normami. Mělo by dítě oslovovat nového partnera jménem, anebo by mu mělo říkat ‚táto‘? Má nevlastní rodič po dítěti vyžadovat poslušnost a napomínat je tak, jak by to udělal skutečný otec nebo matka? Jak se má nevlastní rodič chovat k novému partnerovi (partnerce) své bývalé manželky (manžela), když si jde ‚vyzvednout‘ děti?

Následující dopis a odpověď pocházejí z rubriky typu ‚manželské poradny‘, jaké se objevují v mnoha amerických časopisech:

„Milá Abbie, před rokem jsem se provdala za Teda. Jeho žena Maxine zemřela a on zůstal sám se dvěma dětmi. Já jsem vdaná poprvé. Myslím si, že po Maxinině smrti už její rodiče nejsou naši příbuzní, ale Ted se pořád považuje za jejich zetě. Jak k tomu přijdou moji rodiče? Navíc by moji rodiče měli být považováni za dědečka a babičku, ale nejsou - titul dědeček a babička patří pouze Maxininým rodičům. Myslíš, že je to spravedlivé? A co s tím můžu dělat?“

Odpověď zněla: „I když už Ted není zcela regulérním zetěm Maxininých rodičů, bylo by z Tvé strany nemoudré to připomínat. Mezi Tedovými dětmi a prarodiči existuje silné pouto, které vzniklo dlouho před tvým příchodem, a bude jen rozumné, když se jim do toho nebuděš plést. Dědeček a babička zůstávají navždy dědečkem a babičkou“ (Vischer a Vischerová, 1979, str. 132).

Prostřednictvím nevlastních rodičů vzniká nový typ příbuzenských vztahů, který se objevuje teprve v moderní západní společnosti. Problémy naznačené ve výše zmíněném dopise byly jisté běžné už ve středověké Evropě i v jiných tradičních společnostech, ale potíže spojené s novým sňatkem po rozvodu jsou opravdu něčím novým, členové těchto rodin nalézají nové způsoby, jak se vyrovnat s dosud převážně nezmapovanou situací, v níž se ocitli. Někteří autoři dnes hovoří o binukleárních rodinách, čímž chtějí říci, že tam, kde jsou děti, představují dvě domácnosti vzniklé po rozvodu nadále jeden rodinný systém.

V rámci tohoto systému může vznikat široké spektrum rodinných vazeb a jejich variací. Představme si například manželskou dvojici se dvěma dětmi, která se rozvede; oba bývalí manželé si najdou nové partnery, kteří jsou též rozvedení a mají děti. Bez ohledu na to, kdo s kým žije, se všichni nadále stýkají se svými vlastními i nevlastními dětmi. Někdy z těchto vazeb vyplývá i nutnost kontaktů s dalšími příbuznými, například s rodiči bývalé manželky nebo manžela. Navíc se mohou z nového manželství narodit i další děti. Lze tedy nejspíše dojít k závěru, že manželství sice s rozvodem zanikají, ale rodiny jako takové obvykle ne. Zvláště tam, kde jsou děti, přetrvává řada vazeb i poté, co rodina v důsledku nového manželství zásadně změní svou strukturu.

DEBATA O „RODINNÝCH HODNOTÁCH“

„Rodina se hroutí!“ volají zastánci rodinných hodnot při pohledu na změny posledních desetiletí - liberálnější a otevřenější postoj k sexualitě, strmě rostoucí křivku rozvodů a všeobecné hledání osobního uspokojení na úkor staršího pojetí, založeného na povinnostech

vůči rodině. Podle jejich názoru musíme obnovit mravní smysl rodinného života. Musíme se vrátit k tradiční rodině, která byla daleko pevnější a uspořádanější než spleť vztahů, v nichž se většina z nás nalézá v dnešní době.

„Ne!“ odpovídají jejich odpůrci. „Vy si myslíte, že se rodina hroutí, ale ona jenom nabývá nových podob. Neměli bychom si myslet, že každému vnutíme tutéž šablonu, ale naopak podporovat co nejrozmanitější formy rodiny a sexuálního života.“

Kdo z nich má pravdu? Nejspíš bychom měli být kritičtí k oběma stranám. Návrat k tradiční rodině není možný už proto, že v obvyklé idealizované podobě, k níž se zastánci tradice hlásí, vlastně nikdy neexistovala; měla příliš mnoho autoritářských rysů na to, aby se tento model dal znovu použít. A nejen to: sociální změny, které způsobily současnou přeměnu někdejších forem manželství a rodiny, jsou převážně nevratné. Ženy se nezačnou masově vracet ke své někdejší roli v domácnosti, od níž se s takovým úsilím osvobodily. Ani sexuální vztahy už dnes nemohou být takové jako v minulosti, ať už si o tom myslíme, co chceme. Citová komunikace, tj. aktivní vytváření a udržování citových vztahů, se totiž stala ústřední součástí našeho života v osobní a rodinné sféře.

Jaký bude výsledek? Rozvodovost se už sice přestala strmě zvyšovat, ale také se nesnižuje. Na základě dosavadních trendů lze odhadnout, že 60 procent manželství, která jsou uzavírána v současné době, skončí do deseti let rozvodem.

Jak už bylo řečeno, nemusí být rozvod vždy něčím negativním. Lidé, kteří by se byli v minulosti cítili nuceni zůstat v nešťastném manželství, dnes mají šanci začít znovu. Není však sporu o tom, že současné trendy v oblasti sexuality, manželství a rodiny, které některým lidem přinášejí nové možnosti seberealizace a uspokojení, jsou pro jiné zdrojem vážných problémů. Ti, kdo vítají rostoucí rozmanitost jako osvobození od svazujících konvencí, mají jistě v mnohém pravdu. Muž či žena dnes mohou zůstat svobodní, aniž by se na ně pohlíželo s despektem jako na „staré mládence“ či „staré panny“. Dvojicím žijícím v jedné domácnosti bez oficiálního požehnání dnes nehrozí, že se jim budou jejich „řádne sezdaní“ přátelé vyhýbat. I homosexuální dvojice dnes mohou vytvářet společnou domácnost a vychovávat děti, aniž musí čelit takové nevraživosti jako v minulosti.

Zdá se proto, že dnes stojíme na křižovatce. Přinese budoucnost pokračující rozpad dlouhodobých manželství či partnerství? Bude citová a sexuální sféra stále častěji poznamenána hořkostí a násilím? Nikdo z nás to dnes nemůže s jistotou říci. Sociologická analýza manželství a rodiny, kterou jsme právě provedli, však napovídá, že své problémy nevyřešíme obrácením se k minulosti. Měli bychom spojit individuální svobodu v osobním životě, které si dnes tolik ceníme, s potřebou vytvářet pevné a trvalé svazky s druhými lidmi.

MASOVÁ MÉDIA A POPULÁRNÍ KULTURA

Jakou mají vlastně sdělovací prostředky úlohu při formování společenského vývoje a celé organizace společnosti? Na tuto otázku se pokouší odpovědět celá řada teorií, jimiž se budeme zabývat v následujícím oddíle.

TEORIE MASOVÝCH MÉDIÍ

Průkopnické teorie Innise o McLuhana

K prvním vlivným „mediálním teoretikům“ patří Kanadáné Harold Innis a Marshall McLuhan. Innis (1894, 1952) přišel s názorem, že různé typy sdělovacích prostředků výrazně ovlivňují organizaci různých forem společnosti. Některé sdělovací prostředky jsou velice odolné proti působení času, ale obtížně se přemísťují v prostoru. Tak je tomu například u kamenných tabulek s klínovým písmem či hieroglyfy, s nimiž se setkáváme u nejstarších civilizací: takové tabulky sice hodně vydrží, ale rozesílání kamenů na vzdálená místa není

příliš praktické. Společnosti závislé na takové formě komunikace proto nemohou být příliš rozsáhlé. Naproti tomu lehký materiál, jako například papyrus, už může být snadno přenášen na vzdálená místa, což usnadňuje komunikaci v rozsáhlejších společnostech, jako byla římská říše. (Komunikací rozumíme přenos informace od určitého jedince či skupiny k jiným, ať už mluvenou řečí, anebo s použitím jiného média.)

McLuhan (1964) navázal na některé z tenisových myšlenek a aplikoval je především na sdělovací prostředky v moderních průmyslových společnostech. McLuhan říká, že „sdělovací prostředek je sám o sobě sdělením“ (the medium is the message). Jinými slovy, povaha sdělovacích prostředků existujících v určité společnosti ovlivňuje její strukturu daleko více než obsah zpráv či sdělení, jež jsou těmito médii přenášena. Například televize je médiem velmi odlišným od tištěné knihy: je elektronická, vizuální, tvořená plynule se střídajícími obrazy. Každodenní život společnosti, v níž má hlavní úlohu televize, bývá prožíván zcela jinak než tam, kde dosud existuje jen tištěné slovo. Televizní zprávy například předkládají informace z celého světa okamžitě a bezprostředně milionům diváků. Elektronická média podle McLuhana vytvářejí globální vesnici, v níž lidé po celém světě sledují vývoj hlavních událostí a stávají se tak všichni jejich spoluúčastníky. Miliony lidí v nejrůznějších zemích dnes například vědí o osudu princezny Diany a sledují pokračující ságu britské královské rodiny.

tenisový a McLuhanovy myšlenky mely velký vliv na teorie Jeana Baudrillarda, jimiž se budeme zabývat o několik odstavců dále. Ještě předtím se však obrátíme k teoriím německého sociologa a filosofa Jürgena Habermase.

Habermasova veřejná sféra

Německý filosof a sociolog Jürgen Habermas, s jehož dílem jsme se už setkali, je spojen s tzv. frankfurtskou Školou. Tato skupina autorů byla inspirována Marxem, ale současně se domnívala, že jeho myšlenky vyžadují radikální revizi, aby odpovídaly moderní realitě. Členové frankfurtské školy mimo jiné soudili, že Marx nevěnoval dostatečnou pozornost vlivu kultury v moderní kapitalistické společnosti.

Frankfurtská škola obšírně zkoumala to, co nazvala „kulturním průmyslem“: zábavní průmysl filmu, televize, populární hudby, rozhlasu, novin a časopisů. Zastávala názor, že šíření nenáročných a standardizovaných produktů „kulturního průmyslu“ ohrožuje schopnost kritického a nezávislého uvažování jedince. Umění mizí, nastupuje komercializace („Mozartovy největší hity“).

Habermas navázal na některá z těchto témat, ale rozvinul je jiným směrem. Analyzoval vývoj masových médií od počátku 18. století až do současné doby a sledoval přitom vznik - a následný rozklad - toho, co nazývá „veřejnou sférou“ (Habermas, 1989). Termínem veřejná sféra označil oblast veřejné debaty, v níž lze diskutovat o otázkách obecného zájmu a vytvářet si na ně názory.

Veřejná sféra se podle Habermase zpočátku vyvíjela v salonech a kavárnách Londýna, Paříže a jiných evropských měst. Lidé se v nich scházeli, aby diskutovali o aktuálním vývoji, přičemž se opírali o letáky a noviny, jež se v té době právě začínaly objevovat. Na významu nabyly zvláště politické debaty. Přestože se těchto setkání účastnila jen malá část populace, domnívá se Habermas, že salony měly životodárný vliv na počátky rozvoje demokracie, neboť přinesly myšlenku řešení politických problémů prostřednictvím veřejné diskuse. Podstatou veřejné sféry (nebo přinejmenším její ideální zásadou) je totiž setkání rovnoprávných jedinců na fóru k veřejné diskusi:

Habermas nicméně soudí, že příslib tohoto časného vývoje veřejné sféry nebyl plně realizován, protože rozvoj „kulturního průmyslu“ v moderní společnosti demokratickou debatu spíše dusí. Masová média a masová zábava vytvářejí veřejnou sféru, která je ve skutečnosti do značné míry falešná. Politiku režuruje parlament spolu s masmédií, zatímco

komerční zájmy vítězí nad veřejnými. „Veřejné mínění“ se nevytváří v otevřené a racionální diskusi, ale pomocí manipulace a ovládní - například prostřednictvím reklamy.

Hyperreálný svět Jeana Baudrillarda

Jedním z nejvlivnějších současných teoretiků sdělovacích prostředků je Francouz Jean Baudrillard, který považuje vliv moderních masových médií za zcela odlišný od vlivu všech ostatních technických prostředků. Elektronická média jako televize totiž přetvářejí i samu podstatu našeho života. Televize nám svět nejen „reprezentuje“, ale také ve stále větší míře definuje, jaký tento svět doopravdy je. Příkladem může být proslulý soudní proces s O. J. Simpsonem, který se odehrál v Los Angeles v letech 1994-95. Simpson, který se proslavil nejdříve jako hráč amerického fotbalu a později jako herec, byl obviněn z vraždy své ženy a jejího přítele. Po dlouhém a dramatickém procesu byl nakonec zproštěn viny. Průběh přelíčení byl vysílán živě a sledován v mnoha zemích včetně Velké Británie. Ve Spojených státech přinášelo pravidelné přenosy ze soudní síně šest televizních stanic.

Simpsonův proces se neodehrál pouze v soudní síni, ale stal se především televizní událostí, jíž se účastnili komentátoři a miliony diváků. Je ilustrací toho, co Baudrillard nazývá „hyperrealitou“. Nejde už o to, že by nám televize umožnila shlédnout „realitu“ v soudní síni: sám sled obrazů na televizních obrazovkách celého světa, jenž definuje proces jako „globální událost“, se totiž stává novou realitou.

Krátce před vypuknutím konfliktu v Perském zálivu v roce 1991 napsal Baudrillard článek nazvaný „K válce v Zálivu nemůže dojít“. Vzápětí se ovšem rozhořel krvavý konflikt. Zdálo by se, že se Baudrillard mýlil. Všechno je ale jinak: když válka skončila, napsal Baudrillard další článek, „K válce v Zálivu nedošlo“. Co tím chtěl říci? Pokoušel se vysvětlit, že tato válka byla úplně jiná než ty, k nimž docházelo v minulosti. Byla to válka mediálního věku, televizní podívaná, v níž i George Bush a Saddam Husajn sledovali vysílání CNN, aby se dozvěděli, co se opravdu „děje“.

Baudrillard tvrdil, že v době všudypřítomných masových médií vzniká vlastně nová realita (hyperrealita), vytvářená prolínáním lidského chování a mediálních vjemů. Svět hyperreality se skládá z mediálních vjemů odvozujících svůj smysl od jiných vjemů a tudíž nezakotvených ve „vnější realitě“; říká se tomu „simulakra“. V současné reklamě na cigarety Silk Cut kupříkladu nenajdeme sebemenší zmínku o cigaretách, ale jen odkazy na dlouhou sérii předchozích reklam. Žádný současný politik nemůže vyhrát volby, pokud se trvale neobjevuje na televizní obrazovce. „Osobou“ známou největšímu počtu diváků je právě televizní podoba politického představitele.

John Thompson: média a moderní společnost

John Thompson, který vychází do jisté míry z Habermase, se zabývá vztahem mezi sdělovacími prostředky a rozvojem průmyslových společností (Thompson, 1990, 1995). Od počátku knižtisku až po elektronickou komunikaci sehrávala média podle Thompsona klíčovou roli ve vývoji moderních institucí. Zakladatelé sociologie - včetně Marxe, Webera a Durkheima - venovali podle jeho názoru příliš malou pozornost podílu médií na formování moderní společnosti, a to i jeho časné fáze.

Přes určité sympatie k Habermasovým myšlenkám však k němu Thompson přistupuje kriticky, právě tak jako k frankfurtské škole nebo k Baudrillardovi. Názor frankfurtské školy na „kulturní průmysl“ považuje za příliš negativní. Moderní masová média nám v Thompsonově pojetí neodnímají možnost kritického uvažování; navíc nám poskytují mnoho forem informací, k nimž bychom dříve neměli přístup. Frankfurtská škola i Habermas se dopouštějí chyby, jestliže nás považují jen za pasivní příjemce mediálních sdělení, tvrdí Thompson: „O mediálním sdělení lidé často diskutují jak v okamžiku, kdy je přijímají, tak po jeho přijetí...[sdělení] jsou transformována soustavným procesem vyprávění a převyprávění,

interpretací a reinterpretací, komentářů, smíchu a kritiky... Tím, že tato sdělení přebíráme a trvale je zapracováváme do svého života, ...stále formujeme a přetváříme své schopnosti, ověřujeme si své pocity a chutě a posunujeme obzor svých zkušeností" (Thompson 1995, str. 42-3).

Thompsonova teorie médií vychází z rozdílu mezi třemi typy interakcí. Interakce tváří v tvář (o níž jsme hovořili už v kapitole 4), například rozhovor dvou lidí na večírku, obsahuje řadu vodítek umožňujících každému jedinci pochopit, co říkají ti druzí. U zprostředkované interakce je využita nějaká sdělovací technika, ať už jde o psanou zprávu, telefonní spojení nebo elektronickou poštu. Pro tento druh interakce je typické, že má daleko větší rozpětí v čase a prostoru a významně tak přesahuje kontext běžné interakce tváří v tvář.

Zprostředkovaná interakce sice přímo spojuje dva jedince, například při telefonickém rozhovoru, ale neobsahuje takovou škálu různých vodítek jako interakce tváří v tvář.

Třetí typ lze označit jako kvazi-interakci. (mediated quasi-interaction). Je to typ společenské komunikace vytvářené sdělovacími prostředky, která má rovněž velké rozpětí v čase a prostoru, ale nevede k přímému spojení mezi jedinci; na rozdíl od obou předchozích typů, které jsou „dialogické“, má charakter „monologický“. Příkladem takové jednosměrné interakce může být televizní vysílání. Lidé sledující určitý pořad o něm mohou diskutovat nebo jej komentovat, ale obrazovka na jejich výroky samozřejmě nereaguje.

Thompson však netvrdí, že by tento třetí typ interakce začínal převažovat, jak se v podstatě domnívá Baudrillard. V našem životě se podle něj uplatňuje spíše směsice všech tří. Masová média mění poměr mezi veřejnou a soukromou sférou v našem životě, přičemž Thompson na rozdíl od Habermase soudí, že se do veřejné sféry dostává daleko více než v minulosti, což často vede k debatám a názorovým střetům.

Příkladem může být interview s princeznou Dianou, které uvedla *Panorama* v roce 1995. Princezna v něm odpověděla na mnoho otázek zvědavých diváků o svém vlastním životě a současně odhalila ledacos o instituci monarchie. Oba aspekty tohoto interview vyvolaly bouřlivé diskuse nejen v novinách a v televizi, ale i v domácnostech, hospodách a kavárnách po celé zemi.

Ideologie a média

Analýza působení médií úzce souvisí s vlivem ideologií ve společnosti. Za ideologii se označuje vliv idejí na názory a činy lidí. Jde o pojem, který se v souvislosti se sdělovacími prostředky i v jiných oborech sociologie používá odedávna, ale je také značně rozporuplný. Poprvé ho použil na sklonku 18. století francouzský autor Destutt de Tracy ve smyslu „vědy o idejích“. Pozdější autoři však tohoto termínu používali v kritičtějším duchu. Marx například považoval ideologii za „falešné vědomí“: mocné skupiny ve společnosti jsou schopny určovat, jaké ideje v ní budou převládat, a obhajovat tak své vlastní postavení. Náboženství má proto podle Marxe často ideologickou povahu, neboť vštěpuje chudým, že mají být spokojeni se svým údělem. Kritik společnosti by měl rozpoznat zkreslení způsobená ideologií, aby umožnil bezmocným získat skutečný náhled na jejich vlastní život a zlepšit jeho podmínky.

Thompson (1990) nazývá deTracyho pojetí ideologie *neutrálním* a Marxovo *kritickým*.

Neutrální koncepce „nazývají určité jevy ideologiemi, aniž by tím naznačovaly, že proto nutně musí být zavádějící, iluzorní nebo spojené se zájmy určité konkrétní skupiny“. Kritická pojetí používají termínu ideologie „v negativním, kritickém nebo pejorativním smyslu“ a „implicitně jej odsuzují“ (str. 53-54). Podle Thompsona by měla být dána přednost kritickému přístupu, protože uvádí ideologii do souvislosti s mocí. Ideologie se týká **symbolické moci** - toho, jak se idejí používá k zakrývání, obhajobě nebo ospravedlňování zájmů dominantních skupin v daném společenském řádu.

Glasgowská skupina pro výzkum médií ve svých studiích vlastně analyzovala ideologické aspekty televizního zpravodajství, které se přiklánělo na stranu vlády a vedení podniků (na

úkor stávkujících). Thompson soudí, že masové sdělovací prostředky obecně značně rozšiřují pole působnosti ideologií v moderní společnosti, což se týká nejen zpráv, ale i řady jiných pořadů nejrůznějšího obsahu a žánru. Oslovují masy diváků a jsou přitom založeny na „kvazi-interakci“, neboť tito diváci nemohou přímo reagovat.

GLOBALIZACE MÉDIÍ

Jestliže si dnes uvědomujeme, že žijeme „v jednom světě“, má na tom významný podíl mezinárodní dosah masových médií. Když si někdo pustí televizi, aby se podíval na „zprávy ze světa“, obvykle uvidí prezentaci toho, co se téhož dne nebo krátce předtím odehrálo v mnoha různých částech světa. Televizní pořady a filmy se prodávají na velkých mezinárodních trzích a sledují je stamiliony diváků.

Tento vývoj je projevem vzniku světového informačního řádu - mezinárodního systému výroby, distribuce a „spotřeby“ informací. Podobně jako jiné aspekty „globální společnosti“ se i nový informační řád rozvíjí nerovnoměrně. V jeho současné podobě se odrážejí rozdíly mezi vyspělými zeměmi a Třetím světem.

Zprávy

Tok zpráv je pod vlivem malého počtu zpravodajských agentur, jež dodávají aktuální informace novinám, rozhlasu a televizním stanicím po celém světě. Jednou z prvních na tomto poli byla britská agentura Reuters, která si s francouzskou společností HAVAS v roce 1870 rozdělila svět na „exkluzivní zpravodajské zóny“. Do působnosti Reuters spadala Velká Británie, Nizozemí a jejich koloniální říše, jež v té době pokrývaly velkou část Afriky a Asie, zatímco HAVASu připadla Francie, Itálie, Španělsko, Portugalsko a část Blízkého východu. V roce 1876 se obě společnosti dohodly, že HAVAS bude mít právo exkluzivního zpravodajství z Jižní Ameriky a Reuters zase celý Dálný Východ s výjimkou tehdejší francouzské Indočíny, ale včetně Austrálie a Nového Zélandu. Obě společnosti si vyměňovaly zprávy s nejprestižnější americkou agenturou Associated Press (AP).

Zpravodajské materiály AP pro americké noviny byly tedy v této době převážně závislé na obou evropských agenturách, ale po první světové válce se situace začala měnit, neboť vedoucí americké agentury začaly v mnoha částech světa svým evropským rivalům konkurovat. Dvě největší, AP a UPI (United Press International), získávají sice dodnes největší příjmy z novin, rozhlasu a televize ve Spojených státech, ale současně si vybudovaly také vlivnou pozici v mezinárodní distribuci zpravodajských materiálů.

Spolu s nástupcem HAVASu, Agence France-Presse, jsou Reuters, AP a UPI zdrojem většiny mezinárodních zpráv vysílaných na celém světě. UPI, která je dnes z této čtveřice nejsilnější, má 6 400 klientů ve 114 zemích a její zprávy jsou překládány do 48 jazyků. Informace shromážděné zmíněnými agenturami, které se dříve posílaly Morseovou abecedou nebo telefonicky, dnes putují prostřednictvím počítačů a satelitů. Společně tito čtyři giganti vysílají každý den 34 milionů slov, což údajně představuje devět desetin celkového objemu zpravodajství v tisku, rozhlase a televizi celého světa.

Film, televize, reklama a elektronická komunikace

Na poli výroby a distribuce televizních programů, filmů, reklamy a různých forem elektronické komunikace zaujímají dominantní místo americké firmy.

Ve dvacátých letech, kdy nastal první rozkvet hraných filmů, vyráběl Hollywood čtyři pětiny všech filmů, které se ve světě promítaly. Tato převaha USA ve filmovém průmyslu trvá v podstatě dodnes. Vlády mnoha zemí finančně podporují domácí filmovou produkci, ale žádná z nich nekonkuruje Spojeným státům v exportu hraných filmů - Ve Velké Británii například tvoří americká produkce asi 40 procent všech promítaných filmů a většina jiných zemí, které samy vyvážejí filmy (Itálie, Japonsko, Německo aj.), také dováží velké množství filmů

amerických. V Jižní Americe podíl filmů dovezených z USA často překračuje 50 procent a totéž platí v mnoha částech Asie, Afriky a Blízkého Východu. V Thajsku dokonce tvoří americká produkce až 90 procent promítaných filmů.

V televizních pořadech se vedle amerických společností uplatňují v celosvětovém měřítku také Britové. Odečteme-li vysílání hraných filmů natočených pro široké plátno, jsou zisky britského televizního exportu přibližně stejné jako americké. Daleko vyšší procento britských filmů se však prodává na jediný trh, totiž pouze do Spojených států, takže celosvětový vliv amerických televizních programů zůstává ve skutečnosti mnohem výraznější než britský. Devět z deseti největších reklamních firem na světě je ze Severní Ameriky. V amerických rukou je polovina z vůdčích reklamních agentur v Kanadě, Německu, Francii, Velké Británii a Austrálii a i v mnoha státech Asie, Afriky a Jižní Ameriky dominují americké agentury. Deset největších reklamních agentur má nadnárodní charakter; některé z nich disponují řadou poboček v jiných zemích. Obří nadnárodní koncerny si u velkých reklamních agentur pravidelně objednávají koordinované reklamní kampaně, zahajované simultánně v mnoha zemích světa.

Silný americký vliv se uplatňuje také v oblasti elektronických kanálů používaných k předávání informací, na nichž jsou závislé moderní státy a velké koncerny. Telekomunikační linky nezbytné pro dnešní bankovníctví, světové finanční transakce a některé druhy televizního či rozhlasového vysílání jsou většinou v amerických rukou. Obrovský vliv na mezinárodní finanční toky - především jako dodavatel počítačových zdrojů - má americká firma IBM (International Business Machines), jež patří k největším nadnárodním koncernům. Odhaduje se, že k devíti desetinám všech záznamů uložených na databázích celého světa má přístup americká vláda nebo jiné organizace ve Spojených státech.

Největší mediální koncern na světě, Time-Warner, vzniklý splynutím dvou firem v roce 1989, má rovněž svou základnu ve Spojených státech. Zaměstnává asi 350 tisíc pracovních sil a provozuje řadu poboček v Evropě, Latinské Americe, Asii a Austrálii. K jeho aktivitám patří výroba filmů, televize a videoprogramů, vydávání knih a hudebních nahrávek.

K dalším velkým mediálním koncernům - kromě Murdochova a Berlusconiho impéria, o nichž ještě bude řeč - patří japonská společnost Sony, která vlastní hudební vydavatelství CBS a filmová studia v Hollywoodu, německý Bertelsmann, jemuž patří hudební vydavatelství RCA a řada nakladatelství působících na americké půdě, a konečně francouzský nakladatelský koncern Hachette.

„Mediální imperialismus“

Neotřesitelné postavení průmyslových zemí, zejména Spojených států, v mediální produkci a distribuci vede mnoho pozorovatelů k tomu, že hovoří o *mediálním imperialismu*. Podle jejich názoru vzniká kulturní impérium, vůči němuž jsou zvláště zranitelné země Třetího světa, protože nedisponují prostředky potřebnými k udržení své vlastní kulturní nezávislosti.

Západní kulturní produkty se prostřednictvím elektronických médií skutečně dostávají do všech koutů naší planety. Pico Iyer hovoří o videoprojekcích v Káth-mandú nebo diskotékách na Bali (Iyer, 1989). V Íránu, který je islámskou republikou, se lze běžně setkat s americkými videokazetami i nahrávkami západní hudby, pořízenými na černém trhu (Sreberny-Mohammadiová, 1992). Nejde však jen o formy populární zábavy. Skutečnost, že světová zpravodajství jsou v rukou velkých západních agentur, totiž vede k tomu, že ve sdělovaných informacích převažuje „perspektiva Prvního světa“. Různí autoři uvádějí, že Třetímu světu je věnována pozornost hlavně při neštěstích, krizích nebo vojenských konfrontacích. Jiné typy zpráv, které jsou běžné při zpravodajství z vyspělých zemí, se do informací o Třetím světě obvykle nedostanou.

Herbert Schiller tvrdil, že nadvládu amerických firem na poli globálních komunikací je třeba posuzovat v souvislosti s řadou faktorů; za jeden z nich přitom považuje stále větší vliv

federální vlády a zejména pak ministerstva obrany na americké televizní a rozhlasové stanice. Upozorňuje na skutečnost, že RCA, která vlastní televizní a rozhlasové sítě NBC, je také významným subdodavatelem pro Pentagon. Americký kulturní export spojený s reklamou propaguje komercializovanou kulturu, která narušuje místní formy kulturního projevu. Dokonce i tam, kde vlády na svém území komerční vysílání nepovolují, lze často přímo přijímat rozhlasové a televizní signály ze sousedních zemí.

Podle Schillerova názoru dnes vzniká a šíří se po celém světě „nové informační a kulturní prostředí komerčního charakteru“ (Schiller, 1989, str. 168.128), které se jako první prosadilo v USA. A protože americké obří společnosti v celosvětovém měřítku dominují, „podrobují velkou část světa americké kulturní nadvládě, která určuje i hranice debat na národní úrovni“ (Schiller, 1991, str. 22).

NÁBOŽENSTVÍ

Vybrané teorie náboženství

Marx a Feuerbach

Přestože jeho názory na náboženství mely obrovský dopad, Marx sám tuto oblast nikdy soustavně nestudoval a vycházel především z díla některých filosofů a teologů počátku 19. století. Rozhodujícím vlivem na něj zapůsobil zejména filosof Ludwig Feuerbach svým slavným dílem *Podstata náboženství* (Das Wesen der Religion, 1841). Podle Feuerbacha sestává náboženství z idejí a hodnot, které si lidé v průběhu svého kulturního vývoje sami vytvořili, ale mylně se domnívají, že jejich zdrojem jsou vyšší síly či bohové. Protože lidé nedokáží plně pochopit své vlastní dějiny, připisují své (sociálně podmíněné) hodnoty a normy bohům. Biblický příběh o Mojžíšovi, jemuž Bůh svěřil desatero přikázání, je tedy mýtem o původu mravních zásad, jimiž se židé a křesťané řídí.

Dokud nepochopíme povahu náboženských symbolů, které jsme sami vytvořili, jsme podle Feuerbacha odsouzeni k tomu být vězni dějinného pohybu, který nás bude ovládat. Vytváření bohů či nadpřirozených sil nezávislých na lidech je podle něj projevem odcizení. Hodnoty a myšlenky vytvořené lidmi ztrácejí svou skutečnou povahu a stávají se (domnělým) výtvozem něčeho *cizího*, mimolidského, což mělo v minulosti negativní důsledky. Poznáme-li však, že podstatou náboženství je odcizení, může to být podle Feuerbacha velkým přínosem pro budoucnost. Jakmile lidé pochopí, že hodnoty vyjadřované v podobě náboženství jsou ve skutečnosti vlastní jim samým, budou moci své ideály realizovat na tomto světě, místo aby čekali na jejich naplnění v posmrtném životě. Moc připisovanou křesťanskému Bohu mohou lidé vzít do vlastních rukou. Křesťané věří, že Bůh je všemohoucí, zdroj všeobjímající lásky, zatímco lidé sami jsou nedokonalí a chybuující. Feuerbach však byl přesvědčen, že se v lidských společenských institucích skrývá mocný zdroj lásky a dobra i schopnost rozhodovat o našich vlastních životech a že tyto zdroje mohou přinést ovoce, pokud pochopíme jejich skutečnou povahu.

Marx přijal Feuerbachovu tezi, že podstatou náboženství je odcizení, „falešné vědomí“.

Všeobecně se o něm soudí, že měl k náboženství přezíravý vztah, ale není to tak úplně pravda: považoval náboženství za citlivé místo v bezcitném světě, za útočiště před krutou každodenní realitou. Náboženství v tradiční podobě podle Marxe zanikne, ba dokonce musí zaniknout. Ne však proto, že by ideály a hodnoty, které ztělesňuje, byly samy o sobě špatné, ale proto, že lidé tyto pozitivní hodnoty a ideály použijí ke zlepšení lidského údělu v reálném pozemském životě. Neměli bychom se bát bohů, které jsme sami stvořili, a neměli bychom do nich nadále vkládat naděje, které můžeme sami realizovat.

Slavná Marxova fráze „náboženství je opium lidstva“ vyjadřuje jeho názor, že náboženství je v jistém smyslu *ideologii*: nabádá ke smíření s nespravedlností a křivdami v tomto životě a

odvádí od nich pozornost příslibem lepšího, příštího světa. Náboženské názory a hodnoty často ospravedlňují majetkovou a mocenskou nerovnost a učí lidi tomu, aby byli pokorní a neodporovali útlaku.

Durkheim a náboženský rituál

Na rozdíl od Marxe strávil Emile Durkheim významnou část své intelektuální dráhy studiem náboženství a navíc obrátil svou pozornost od křesťanství k malým mimoevropským kulturám. Jeho dílo *Elementární formy náboženského života* (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*, 1912) zůstává dodnes základním kamenem sociologie náboženství. Durkheim nespojoval náboženství se sociální nerovností nebo mocí; namísto toho je považoval za ztělesnění společnosti a jejích „institucí“ jako celku.

Jeho kniha vychází ze studia totemismu australských domorodců, který považoval za nejprostší či („nejelementárnější“) formu náboženství. Jak už bylo řečeno, představoval totem určité zvíře nebo rostlinu, která měla pro danou skupinu zvláštní symbolický význam. Byl *posvátný* a jako takový se stával předmětem uctívání ve formě různých rituálních aktivit.

Durkheim vnesl do definice náboženství rozdělení na **posvátné** a **profánní**. Posvátné předměty a symboly jsou odděleny od běžného života, od profánní sféry. Zvíře nebo rostlinu zobrazenou na totemu je zakázáno jíst, s výjimkou rituálních příležitostí; ostře se tak odlišuje od ostatních zvířat, která lze lovit, a plodin, které je dovoleno sbírat.

Proč je však totem posvátný? Podle Durkheima proto, že se stal symbolem skupiny či komunity samotné a reprezentuje její ústřední hodnoty a ideály. Úcta, kterou lidé projevují totemu, ve skutečnosti pramení z úcty k zásadním hodnotám dané společnosti. V každém náboženství tedy společnost zbožšťuje a uctívá sebe samu.

Durkheim kladl velký důraz na to, že podstatou náboženství není nikdy jen víra jako taková. Ke každému náboženství patří pravidelná ceremoniální a rituální aktivita, při níž se jeho vyznavači setkávají. Tyto kolektivní ceremonie vyjadřují a upevňují pocit vzájemné solidarity mezi nimi. Vytrhují jedince z běžného profánního života s jeho každodenními starostmi a povznášejí ho do sféry vyšších sil, připisovaných totemům či bohům. Ve skutečnosti jsou však tyto vyšší síly projevem kolektivního působení na jedince.

Ceremonie a rituály jsou v Durkheimově pojetí nezbytné pro soudržnost sociálních skupin. Proto se s nimi setkáváme nejen při bohoslužbách jako takových, ale také v klíčových životních situacích, při nichž dochází k zásadnímu přechodu z jedné kategorie do druhé - například při narození, sňatku a smrti. Takřka ve všech společnostech se při těchto příležitostech provádějí nějaké obřady nebo rituály. Podle Durkheima jsou takové kolektivní ceremonie potvrzením skupinové solidarity v době, kdy se lidé musejí vyrovnávat se zásadními změnami ve svém životě. Pohřební rituály dávají najevo, že kolektivní hodnoty se smrtí konkrétních jedinců nezanikají, a umožňují tak truchlícím pozůstalým, aby se vyrovnali se svými změněnými podmínkami. Truchlení není pouze spontánním výrazem smutku nad ztrátou dotyčného jedince - nebo nanejvýš jen u těch osob, které jeho smrt hluboce osobně zasáhla - ale především povinností, kterou skupina svým členům ukládá.

V malých tradičních kulturách prostupuje náboženství takřka všechny oblasti lidského života. Náboženské ceremonie na jedné straně potvrzují existující hodnoty, ale současně umožňují také vznik nových představ a myšlenkových kategorií. V Durkheimově pojetí totiž náboženství není jen souborem pocitů a činností; předurčuje také *způsoby uvažování* jedinců v tradičních kulturách. I nejzákladnější kategorie lidského myšlení, včetně času a prostoru, mají podle Durkheima svůj původ v náboženských pojmech. Například pojem času se odvíjí od počítání intervalů mezi náboženskými obřady.

Durkheimova vize proměny náboženství

S rozvojem moderních společností se vliv náboženství zmenšuje, protože náboženská

vysvětlení ustupují vědeckým a rituální aktivity hrají v životě jedince podstatně menší rohu. Durkheim souhlasil s Marxem, že tradiční náboženství, spočívající v uctívání bohů, pomalu mizí. „Staří bohové jsou mrtví," napsal. Tvrdil však, že v jistém smyslu bude náboženství, byť ve změněné podobě, dále pokračovat. I moderní společnosti musejí upevňovat svou soudržnost v rituálech, jež potvrzují jejich hodnoty; lze proto očekávat, že se objeví nové ceremoniální aktivity, jež ty dosavadní nahradí. O těch se sice Durkheim nevyjádřil nijak určitě, ale zdá se, že měl na mysli oslavu humanistických a politických hodnot, jakými jsou svoboda, rovnost a spolupráce.

Někdy se setkáváme s tvrzením, že většina moderních států vlastně propaguje jakési **občanské náboženství** (Bellah, 1970), jehož symboly představují státní hymna a vlajka, zatímco k rituálům patří například pravidelné parlamentní volby. Je sporné, zda můžeme v tomto kontextu oprávněně hovořit o „náboženství", neboť zmíněné symboly a praktiky mohou docela dobře koexistovat například s tradičními církvemi. Jen těžko však můžeme popřít, že tyto symboly a rituály využívají obdobných sociálních mechanismů, jaké se uplatňují u tradičních forem náboženství.

Weber a světová náboženství

Přestože se Durkheim pokoušel své argumenty zobecnit pro všechna náboženství, opíral se ve skutečnosti o velmi omezený počet příkladů. Naproti tomu Max Weber se pustil do systematického studia náboženství v celosvětovém měřítku. Dosud žádný z jeho předchůdců si nestanovil úkol tak ohromného rozsahu.

Weber soustředil svou pozornost především na ta náboženství, která označil za *světová* - ta, která získala obrovský počet stoupenců a zásadním způsobem ovlivnila historii lidstva. Podrobně se zabýval hinduismem, buddhismem, taoismem a starověkým judaismem; ve své slavné práci *Protestantská etika a duch kapitalismu* (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, původní vydání 1904-5) i jinde provedl důkladnou analýzu vlivu křesťanství na vývoj západní civilizace. V dokončení zamýšlené studie o islámu mu však zabránila předčasná smrt.

Weberův přístup se zásadně liší od Durkheimova, neboť se soustřeďuje na souvislost mezi náboženstvím a sociálními změnami, jimž Durkheim věnoval jen malou pozornost.

Kontrastuje také s postojem Marxovým: Weber totiž tvrdí, že náboženství nemusí být jen konzervativní silou, a dokládá na historických příkladech, že může být naopak hnací silou dramatických sociálních transformací. V protestantismu - zvláště pak v jeho puritánské variantě - spatřuje zdroj kapitalistických názorů typických pro moderní západní společnost. První podnikatelé byli převážně kalvinisté a jejich snaha po hmotném úspěchu, která napomohla hospodářskému rozmachu Západu, byla původně motivována záměrem sloužit Bohu. V karvinském pojetí byl totiž úspěch na tomto světě považován za projev Boží přízně. Weber považoval veškerá svá studia světových náboženství za jeden ucelený projekt. Jeho analýza vlivu protestantismu na rozvoj Západu je součástí tohoto širšího záměru, jehož cílem je porozumět vlivu náboženství na sociální a hospodářský život nejrůznějších kultur.

Rozborem východních náboženství dospěl Weber k závěru, že představovala nepřekonatelnou překážku pro rozvoj průmyslového kapitalismu, k jakému došlo na Západě. Příčinou nebyla „zaostalost" těchto východních civilizací, ale skutečnost, že prostě přijaly jiná hodnotová měřítká, než jaká postupně převládla v Evropě.

Jak ukazuje Weber, došlo v Číně a Indii v různých obdobích k významnému rozvoji obchodu i manufakturní výroby a růstu měst, aniž to vedlo k zásadním sociálním změnám, jaké se projeví v počátcích západního průmyslového kapitalismu. Jednou z hlavních příčin, které takovému vývoji bránily, bylo podle Webera náboženství. Za jeden z příkladů považuje hinduismus, který nazývá náboženstvím „jiného světa": jeho nejvyšší hodnotou je totiž uniknout strádání hmotného světa a dosáhnout vyššího stupně duchovní existence.

Náboženské cítění a motivace hinduismu nekladou důraz na kontrolu nebo ovládnání tohoto světa. Naopak, hinduismus považuje hmotnou realitu za závoj skrývající skutečné poznání, k němuž by lidé měli směřovat své úsilí.

Ani konfucianismus, byť se soustředil na tento svět, nepodporoval věcnou a racionální aktivitu směřující k jeho ovládnání; směřoval spíše k harmonii mezi člověkem a světem. Bohatství pro něj nebylo příznakem ctnosti jako pro puritány, ale jen podmínkou k tomu, aby lidé mohli *žít ctnostně* a věnovat se sebezdokonalování. Proto konfucianismus podle Webera nepřispíval k ekonomickému rozvoji. Přestože Čína dlouho zůstávala nejmohutnější a kulturně nejrozvinutější civilizací na světě, její dominantní náboženské hodnoty bránily tomu, aby se ekonomický rozvoj mohl stát sám o sobě významným cílem, a ne jen prostředkem. Křesťanství považoval Weber za *nauku o spáse*, která hlásá, že lidé mohou být „spaseni“, pokud se ztotožní se zásadami tohoto náboženství a budou se řídit jeho morálními ponaučeními. Významnou roli zde sehrává pojem hříchu a Boží milosti, která může jedince od hříchu osvobodit. To vnáší do křesťanství určité napětí, emocionální dynamiku, která je východním náboženstvím víceméně cizí. Nauky o spáse mají „revoluční“ charakter. Zatímco východní náboženství vedou věřícího k pasivnímu postoji vůči vnějšímu světu a existujícím společenským podmínkám, v křesťanství je obsažen trvalý zápas proti hříchu, jenž může vést k revoltě proti současnému řádu. Náboženští vůdcové (po vzoru Ježíšově) přicházejí s novou interpretací přijatých doktrín a stimulují tak změnu dosavadních mocenských struktur.

Hodnocení

Marx, Durkheim i Weber vystihli určité obecné vlastnosti náboženství a jejich názory se v jistém smyslu doplňují. Marx právem tvrdí, že náboženství má mnohdy ideologickou povahu, neboť legitimizuje zájmy vládnoucích skupin na úkor těch druhých: lze to dokázat na nesčetných historických příkladech. Křesťanství nesporně sehrálo významnou úlohu při snahách evropských kolonizátorů o podmanění jiných kultur. Misionáři, kteří obraceli „pohany“ na křesťanskou víru, byli jistě upřímně přesvědčeni, že tak činí pro jejich dobro; svým učením však přispěli k destrukci tradičních kultur a nastolení bělošské nadvlády. Většina křesťanských denominací tolerovala nebo dokonce podporovala otroctví ve Spojených státech a jiných částech světa až do 19. století. Vznikaly doktríny, které ospravedlňovaly otroctví jako Boží záměr a hodnotily neposlušnost otroků jako vzpouru nejen proti pánu, ale i proti Bohu.

Weber má nicméně také pravdu, když upozorňuje na podnětný a někdy i revoluční charakter náboženských ideálů, schopných rozvrátit existující společenský řád. Přestože církve zpočátku podporovaly otroctví v Americe, později právě zástupci různých křesťanských vyznání sehráli významnou úlohu v boji za jeho zrušení. Náboženské přesvědčení stálo u zrodu řady sociálních hnutí usilujících o nápravu křivd a nespravedlnosti, například amerického hnutí za občanská práva černochů v 60. letech 20. století. Řadu sociálních změn (a četná krveprolití) navodilo i tím, že stimulovalo vznik ozbrojených střetnutí a válek. U Durkheima se s tím, že náboženství může lidi také rozdělovat, téměř nesetkáváme, neboť kladl důraz především na jeho roli při sjednocování společnosti. Přesto lze s pomocí jeho myšlenek bez větších obtíží vyložit nejen vznik solidarity, ale i rozpory, konflikty a změny. Odpor *proti* jiným vyznáním totiž do značné míry vychází ze zánícení pro hodnoty vyznávané *uvnitř* společenství.

Jedním z hlavních přínosů Durkheimovy teorie je jeho důraz na rituál a ceremoniál - na pravidelná setkávání věřících a na „přechodové rituály“ související s hlavními životními zlomy, tj. narozením, vstupem do dospělosti, sňatkem a smrtí (van Gennep, 1997 [1908]).